

دولت در ایران

نقدی بر نظریه «شیوه تولید آسیایی» کارل مارکس

بابک امیرخسروی

نشر اختران

فهرست

۱۱	.....قردانی
۱۳	.....فصل اول: پیشگفتار
۱۳	.....چند نکته و یادآوری
۱۴	.....۱-۱. جایگاه دولت در مبحث ملی
۱۶	.....۲-۱. شیوه دولت‌مداری پایه‌گذاران دولت در ایران
۲۲	.....۳-۱. گستره سرزمین و پیامد آن در گزینش نوع دولت
۲۴	.....۴-۱. تقابل فرهنگ‌ها و تمدن‌ها راز بقای ایران
۲۷	.....۵-۱. پیوستگی - گسیختگی - پیوستگی: نقش دیوان‌سالاران و اهل قلم
۳۹	.....فصل دوم: چند نکته پیرامون فرایافت شیوه تولید آسیایی
۳۹	.....۱-۲. طرح موضوع
۴۵	.....۲-۲. محدودیت شناخت مارکس و انگلس از مشرق‌زمین
۵۱	.....۳-۲. چگونگی باب شدن اصطلاح «استبداد» در ادبیات عصر نوزایی
۵۳	.....۴-۲. بی‌خبری مارکس و انگلس از اندیشه‌های ابن‌خلدون!
۵۶	.....۵-۲. اثرات تفکر و نگرش «اروپا-مرکز» بر نظریات مارکس و انگلس
۶۱	.....فصل سوم: ملاحظاتی بر پیشگفتار «دست‌نوشته‌های» مارکس
۶۱	.....۱-۳. طرح مطلب
۶۳	.....۲-۳. برخی مفاهیم پایه‌ای
۶۶	.....۳-۳. برخی پرسش‌ها و ابهامات در نظرات طرح‌شده در «پیشگفتار» مارکس
۷۳	.....۴-۳. غفلت از نقش عوامل روبنایی از کجا ریشه می‌گیرد؟
۷۶	.....۵-۳. نامه‌های انگلس، بازنگری در برخی از مواضع
۸۱	.....فصل چهارم: پیدایش و تکوین مفهوم «شیوه تولید آسیایی» نزد مارکس و انگلس
۸۲	.....۱-۴. نامه‌نگاری‌های آغازین درباره آسیا
۸۵	.....۲-۴. گزارش‌ها و مقاله‌ها درباره هند و شرق
۹۲	.....۳-۴. «دست‌نوشته‌ها» معروف به «گروندریسه»
۹۴	.....۱-۳-۴. موضوعات مورد بحث در فصل ویژه «اشکال ماقبل سرمایه‌داری»
۹۷	.....۲-۳-۴. برده‌داری در غرب، بردگی عمومی‌ت یافته در شرق!

۲۲۷	فصل دهم: جمع‌بندی و برخی درنگ‌ها
۲۳۷	فصل یازدهم: علت و چگونگی تشکیل دولت در ایران و برخی کشورهای آسیایی
۲۳۷	۱-۱۱. مقدمه
۲۴۰	۲-۱۱. تکوین و تشکیل دولت ماد
۲۴۶	۳-۱۱. تشکیل دولت ایلام
۲۴۹	۴-۱۱. تشکیل دولت از هخامنشیان تا ساسانیان
۲۵۲	۵-۱۱. تشکیل دولت‌های آغازین در هندوستان و چین
۲۵۵	۶-۱۱. خاورمیانه
۲۵۷	۷-۱۱. دولت‌ها پس از سقوط ساسانیان، و نظریات ابن خلدون
۲۶۳	فصل دوازدهم: نظام پادشاهی در ایران پیش از اسلام
۲۶۳	۱-۱۲. از مفهوم جباریت تا استبداد!
۲۶۶	۲-۱۲. دسیوتیسم به چه معناست؟ و شاخص‌های آن کدام‌اند؟
۲۶۹	۳-۱۲. چرایی‌گزینش شکل پادشاهی حکومت در ایران
۲۷۸	۴-۱۲. شاخصه‌های نظام پادشاهی در ایران
۲۹۳	جمع‌بندی کلی آنچه به‌اجمال درباره ساسانیان از نظر گذشت
۲۹۷	فصل سیزدهم: شاهی آرمانی با فرآیندی؛ چهره‌نمای کلی نظام پادشاهی پیش از اسلام
۲۹۷	۱-۱۳. مقدمه
۲۹۹	۲-۱۳. شاهی آرمانی چیست؟
۳۰۵	۳-۱۳. فرآیندی یا فرآیندی چیست؟
۳۰۸	۴-۱۳. مفاهیم راست و دروغ و داد و بیدادگری
۳۱۱	۵-۱۳. اطاعت مطلق نبود
۳۱۳	فصل چهاردهم: ایران پس از سلطه تازیان تا استیلای غزنویان
۳۱۳	۱-۱۴. سقوط ساسانیان به دست تازیان بادیه‌نشین
۳۱۷	۲-۱۴. پایداری ایرانیان علی‌رغم سقوط یزدگرد سوم
۳۱۸	۳-۱۴. انگیزه تازیان
۳۲۰	۴-۱۴. اسلام آوردن ایرانیان از راه ترویج و اقناع صورت نگرفت
۳۲۱	۵-۱۴. رویکرد دوگانه ایرانیان: پذیرش اسلام، پیکار علیه اشغالگران تازی
۳۲۸	۶-۱۴. عصر زرین فرهنگی
۳۳۴	۷-۱۴. روی کار آمدن شاهان ایرانی تبار و نقش و جایگاه آنها
۳۳۸	۱-۱۴-۷. طاهریان
۳۴۰	۲-۱۴-۷. صفاریان
۳۴۲	۳-۱۴-۷. سامانیان

۱۰۱	۳-۳-۴. برخی ناسازه‌ها و ناهمخوانی‌ها
۱۰۶	۴-۴. کتاب «سرمایه»
۱۱۱	۵-۴. کتاب آنتی‌دورینگ
۱۱۵	۶-۴. جمع‌بندی از روایت‌های مارکس و انگلس
۱۱۹	فصل پنجم: مسئله مالکیت در شرق
۱۲۱	۱-۵. مالکیت خصوصی زمین در هندوستان
۱۲۴	۲-۵. مالکیت خصوصی زمین در ایران
۱۳۳	۳-۵. نقد نظریه اشتراکی بودن مالکیت زمین و کشت آن در هند و شرق
۱۳۷	۴-۵. درنگ در حکم «شاه یگانه مالک همه زمین‌های پادشاهی است»
۱۴۱	فصل ششم: نقش و جایگاه آب در مشرق زمین
۱۴۱	۱-۶. معضل آب و جایگاه آن
۱۴۳	۲-۶. چگونگی آبیاری در ایران
۱۴۸	۳-۶. چگونگی آبیاری در هندوستان
۱۵۰	۴-۶. چگونگی آبیاری در چین و خاورمیانه
۱۵۷	فصل هفتم: بررسی «نظام دهکده‌ها» در مشرق زمین
۱۵۷	۱-۷. نظام دهکده‌ها
۱۶۰	۲-۷. بررسی «نظام دهکده‌ها» در پرتو داده‌ها!
۱۶۰	۱-۲-۷. مورد هندوستان
۱۶۵	۲-۲-۷. مورد ایران
۱۶۶	۳-۲-۷. مورد چین
۱۷۱	فصل هشتم: نگاهی گذرا به تاریخ هند
۱۷۱	۱-۸. آیا هند واقعاً تاریخ ندارد؟
۱۷۴	۲-۸. سلسله موریان، اولین امپراطوری هندوستان
۱۸۰	۳-۸. سلسله پادشاهی سراسری گوپتا
۱۸۵	۴-۸. آغاز هجوم قبایل آسیای مرکزی
۱۹۱	۵-۸. مغول‌ها در هند
۱۹۵	۶-۸. دوران اورنگ زیب
۱۹۸	۷-۸. شمه‌ای از مبارزات و مقاومت مردم هند علیه سلطه مغول‌ها و انگلیسی‌ها
۲۰۷	فصل نهم: «رسالت استعمار»
۲۰۷	۱-۹. درنگی درباره نظریه «رسالت استعمار در شرق»
۲۱۶	۲-۹. آیا راه دیگری جز استعمار نبود؟
۲۲۰	۳-۹. روزنه‌هایی از بازنگری، ولی بی‌فرجام!

۳۴۶	۴-۷-۱۴. آل بویه
۳۵۷	فصل پانزدهم: از سلطه غزنویان تا یورش چنگیزخان به ایران
۳۵۷	۱-۱۵. غزنویان
۳۶۳	۲-۱۵. سلجوقیان
۳۷۶	۳-۱۵. خوارزمشاهیان
۳۸۹	فصل شانزدهم: از استیلای مغول تا برآمدن صفویه
۳۸۹	۱-۱۶. لشکرکشی هلاکوخان به ایران
۴۰۱	۲-۱۶. استیلای تیموریان بر ایران
۴۰۴	۳-۱۶. قره قویونلوها و آق قویونلوها
۴۰۷	فصل هفدهم: از صفویان تا برآمدن قاجارها
۴۰۸	۱-۱۷. وضعیت ایران در آستانه تشکیل دولت صفویان
۴۱۰	۲-۱۷. پدیده صوفیگری در ایران و چگونگی رشد و قدرت‌گیری آل شیخ صفی‌الدین
۴۱۸	۳-۱۷. ریشه و تبار خاندان صفوی؛ آیا صوفیان ایرانی تبار بودند؟
۴۲۲	۴-۱۷. نقش صفویان در تشکیل حکومت ملی در ایران
۴۲۶	۵-۱۷. جایگاه تاریخی شاه‌اسماعیل اول
۴۳۷	۶-۱۷. دوران پس از شاه‌اسماعیل تا شاه عباس اول
۴۳۹	۷-۱۷. عهد شاه‌عباس، دستاوردها و خطاهایش
۴۴۶	۸-۱۷. دوران پس از شاه‌عباس تا انقراض صفویه
۴۵۲	۹-۱۷. جمع‌بندی از دوران صفوی
۴۵۵	۱۰-۱۷. نادرشاه افشار
۴۶۲	۱۱-۱۷. زندیه
۴۶۷	فصل هژدهم: قاجاریه
۴۶۷	۱-۱۸. آقا محمد خان
۴۷۱	۲-۱۸. فتحعلی شاه
۴۹۵	۳-۱۸. محمد شاه
۴۹۹	۴-۱۸. ناصرالدین‌شاه و مظفرالدین‌شاه
۵۲۳	فصل نوزدهم: جمع‌بندی فصل‌های یازدهم تا هژدهم
۵۲۴	۱-۱۹. ایران و ایرانیان پیش از سلطه تازیان
۵۲۵	۱-۱-۱۹. پایه‌گذاری دولت در سرزمین ایران
۵۲۶	۲-۱-۱۹. مرکزیت در نوعی عدم تمرکز، شکل کشورداری این دوران است
۵۲۷	۳-۱-۱۹. فرادستی رواداری به‌رغم پیمانهای از قهر و خشونت
۵۲۹	۴-۱-۱۹. تقدم «رعایت مصلحت عمومی» بر «منفعت خصوصی»

۵۳۰	۲-۱۹. عوامل پیش‌گیرنده تمرکز قدرت و گرایش به خودکامگی
۵۳۰	۱-۲-۱۹. دهگانان
۵۳۱	۲-۲-۱۹. دبیران و دیوان‌سالاران
۵۳۱	۳-۲-۱۹. نقش اشرافیت زمین‌دار
۵۳۲	۴-۲-۱۹. تشکیل دولت در ایران، ناهمخوانی با نظریه شیوه تولید آسیایی
۵۳۶	۳-۱۹. نگاه کلی به دوران پس از سقوط ساسانیان
۵۳۶	۱-۳-۱۹. بی‌ثباتی و نبود امنیت، چهره‌نمای این دوران است
۵۳۹	۲-۳-۱۹. سلطه بیگانگان و حکمرانی ایلی، نماد «استبداد آسیایی» در کشور ما
۵۴۱	۳-۳-۱۹. هبوط و تباهی اخلاقی پیامد حکمرانی ایلی
۵۴۲	۴-۳-۱۹. پاسداری از هویت ایرانی و ایرانیت با وجود سلطه بیگانگان
۵۴۶	۵-۳-۱۹. ناهمخوانی نظریه «شیوه تولید آسیایی» با حکمرانی ایلی در ایران

فصل اول

پیشگفتار

چند نکته و یادآوری

در جریان پژوهش دربارهٔ مبحث ملی و جایگاه اقوام در ایران، و هنگام تدارک کتابی در این زمینه بود که به ضرورت بررسی و نقد نظریهٔ شیوهٔ تولید آسیایی مارکس و تعیین تکلیف با آن پی بردم.

درنگ در مبحث ملی به‌طور عام و به‌ویژه در بررسی مشخص آن در مورد ایران، با هدف ارائهٔ طرحی واقع‌بینانه در این راستا، به‌گونه‌ای که بازتاب ویژگی‌ها و واقعیت‌های تاریخی-اجتماعی این مرز و بوم باشد، بدون توضیح نقش دولت در پیدایش و تکوین پدیدهٔ چندجانبه و پیچیدهٔ ملت، ناقص و نارسا خواهد بود. از این‌رو، بررسی فرایند تشکیل دولت در شرق و ریشه‌یابی عوامل مؤثر در پیدایش آن، امری الزامی است.

از آنجا که نظریات کارل مارکس و هم‌رزم او فردریش انگلس، دربارهٔ تشکیل دولت در آسیا، به‌ویژه نظریهٔ شیوهٔ تولید آسیایی مارکس، معتبرترین و رایج‌ترین برداشت در میان هواداران آنهاست، و در ایران نیز بیشتر طیف‌های مارکسیست و دیگر‌گرایش‌های سیاسی، از جمله در میان بخشی از روشنفکران دینی، از این نظریه سخت تأثیر گرفته‌اند، از این‌رو بررسی و نقد دیدگاه آن دو اندیشمند را در این زمینه بر هرگونه پژوهش دربارهٔ تکوین و تشکیل دولت در خاورزمین مقدم می‌دانم.

اما پیش از پرداختن به این مهم، مکثی کوتاه بر چند نکته در فصل اول را به‌گونهٔ پیشگفتار این نوشته، ضروری می‌دانم. این نکات مباحثی‌اند که پس‌زمینه‌های بررسی‌های این نوشته و نیز پژوهش در نظریهٔ شیوهٔ تولید آسیایی را فراهم می‌آورند. از سوی دیگر، خوانندهٔ محترم، با درک و نگاه کلی و برداشت نویسندهٔ این رساله نسبت به مسائل ایران، به‌ویژه دربارهٔ مقوله‌هایی مانند: نقش دولت در تکوین ملت؛ پدیده

ملت‌های تاریخی نظیر ایران؛ چرایی پایداری ملت تاریخی ایران از ورای تاریخ پرفرازونشیب آن؛ پیش از ورود به مباحث اصلی این نوشته که موضوع آن «دولت در ایران و نقد نظریه شیوه تولید آسیایی» است، آشنا می‌شود.

۱-۱. جایگاه دولت در مبحث ملی

موضوع دولت و نقش و جایگاه آن در بررسی مبحث ملت و تعریف آن، نکته مهمی است که متأسفانه در بسیاری از پژوهش‌ها فراموش می‌شود. در تعریف ملت، معمولاً از عواملی مانند سرزمین یکپارچه، اقتصاد واحد، زبان واحد یا مشترک، فرهنگ و آداب و رسوم و پیشینه تاریخی یگانه، سخن می‌رود؛ اما به نقش دولت در روند تکوین و تشکیل ملت و استمرار تاریخی آن کمتر اشاره می‌شود. نگارنده در نوشته دیگری [مبحث ملی و بررسی اجمالی آن در رابطه با ایران]، به تفصیل درباره اهمیت یکایک این عوامل و همچنین چند و چون تیزهای متداول، سخن گفته است و در اینجا نیازی به تکرار نمی‌بیند. در آن رساله از جمله اشاره کرده‌ام که دولت هسته تاریخی-جامعه‌شناختی هر ملت است، و تشکیل دولت در روند گذار از حالت پراکندگی و چندگانگی قومی به ملتی یگانه، شرط لازم و حتمی این تحوّل کیفی در سرگذشت جوامع گوناگون بشری بوده است. دولت، پس از تکوین و شکل‌گیری، به عاملی فعال و تعیین‌کننده در پیوند درونی و همبستگی بیشتر و ژرف‌تر جماعات یا همبودی‌های^۱ انسانی تشکیل‌دهنده آن مبدل می‌شود و شکل‌گیری نهایی ملت و استمرار تاریخی آن را تضمین می‌کند و ضامن بقای آن است؛ به استثنای بعضی کشورها که استقلال خود را در دو-سه سده اخیر، در پی ترفندها و مداخلات نظامی و جنگ‌های استعماری از دست داده‌اند و در شمار ملت‌های زیر سلطه و مستعمره قرار داشته، و به خاطر آن نیز دستیابی به استقلال ملی، پیش از برپایی دولت خودی، مضمون و انگیزه اصلی مبارزات رهایی‌بخش آنها بوده است. در سایر کشورها به‌طور کلی، تشکیل دولت واحد سرتاسری، همواره بر پیدایش ملت و تکوین نهایی آن پیشی داشته و اساساً شرط لازم آن بوده است. پیدایش ملت‌ها، هم در آسیا و هم در اروپا و آمریکا، هرچند با دو هزار سال فاصله زمانی از آسیا از همین قاعده عمومی تقدّم تشکیل دولت پیروی کرده است.

پیدایش دولت در ایران، از زمان‌های بسیار دور، آن شیوه کشورداری که هخامنشیان پایه‌ریزی کردند و ساسانیان به آن شکل نهایی بخشیدند، نقشی تعیین‌کننده در همزیستی

1. Communautés

و هم‌پیوندی میان قوم‌ها و ایل‌ها و تیره‌های گوناگون آریایی و غیرآریایی ساکن فلات ایران ایفا کرده است؛ و همین جایگاه را از زمان‌های دور، در تکوین و شکل‌گیری احساس و آگاهی ملی-ایرانی، یا احساس ایرانی بودن در میانشان داشته است. از این رو نخستین موضوع در این بحث، تبیین همین جایگاه دولت به‌مثابه یکی از اصلی‌ترین پایه‌ها و شناسه‌های ملت است. اما فراتر از این، درنگ در نقش بنیادین آن در تکوین و شکل‌گیری نهایی هر ملت و قوام تاریخی آن است.

در اینجا یادآوری نکته‌ای مهم را ضروری می‌دانم که پایه روش‌شناسی (متدولوژی) پژوهش ما به‌شمار می‌رود. در بررسی مقوله‌های مهمی نظیر دولت و ملت، به‌سان سایر مباحث و مفاهیم اجتماعی-سیاسی، بیشتر روشنفکران ایرانی، روندهای آشنا در تحولات تاریخی اروپا را مبنای مطالعه و الگوی بررسی تاریخ و مسائل اجتماعی، اقتصادی و سیاسی کشور کهن سال خود قرار می‌دهند. در اروپا، مقوله‌هایی مانند دولت و ملت، با تعاریف نسبتاً دقیقی که از این مفاهیم ارائه کرده‌اند، نسبتاً تازگی دارد و به دو-سه سده اخیر برمی‌گردد. این مفاهیم همراه با پیدایش عصر نوین سرمایه‌داری شکل گرفته و بازتاب مناسبات ویژه آن است. با تکیه بر مفاهیمی نو و با مبنا قرار دادن آنها، نمی‌توان شکل‌گیری و پیدایش ملت‌های تاریخی مانند ایران و چین و هندوستان را از زمان‌های دور توضیح داد.

در گفت‌وگو از «ملت‌های تاریخی»، ملاک‌ها و تعاریف متداول و نوین آن پس از پیدایش نظام سرمایه‌داری مورد نظر نیست. به طریق اولی، هنگامی که از مفاهیمی مانند دولت و ملت‌های تاریخی سخن می‌گوییم، باید از تفاوت بنیادین آن با مفهوم «دولت-ملت» که در دو-سه سده پیش در اروپا شکل گرفته است، آگاه بود. ملت‌ها در اروپا نیز، پیش از دستیابی به خواست «دولت-ملت»، که حاصل مبارزات پرهزینه و حتی انقلاب‌ها بود، به‌وجود آمده بودند. روند دستیابی به خواست «دولت-ملت»، هنگامی آغاز شد که مردم در خیابان‌ها، به‌جای فریاد «زنده باد شاه»، شعار «زنده باد ملت» را سر دادند. منظور از این خواست نیز، تأمین حاکمیت ملت به‌جای حکومت مطلقه شاهان بود. روندی که در اروپا سیر شد، به ترتیب زمانی، عبارت بود از تشکیل دولت، سپس تکوین و شکل‌گیری نهایی ملت، و در پایان و تارک این پیکار، تحقق خواست «دولت-ملت»، یا به‌عبارت دیگر، مردم‌سالاری!

در کشور ما، اصطلاح ملت در زبان ما معانی گوناگونی، از جمله آیین و مذهب را در ذهن تداعی می‌کند. برای نمونه بیت مشهور مولوی، با برداشتی عارفانه، نمونه آن است: